

УДК 340.12

*А. М. Гаврилюк,
здобувач кафедри теорії держави та права ОНЮА*

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ: ПЕРЕДУМОВИ, ПІДСТАВИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

Початок спеціального дослідження проблеми системи права та її елементів зокрема, припадає на кінець 30-х рр. минулого століття. Оскільки ідеологізація радянської правової науки не сприяла вирішенню поставленої проблеми, в 70-і рр. С. С. Алексєєву в своєму дослідженні «Структура советского права» довелося констатувати, що «проблема структури права — порівняно нова загальнотеоретична проблема» [1]. Загалом дослідженню деяких аспектів даної теми, в тій чи іншій мірі, присвячено роботи видатних теоретиків представників російської юридичної науки С. С. Алексєєва, М. І. Батіна, А. М. Васильєва, С. А. Комарова, В. В. Лазарева, А. В. Малькова, В. П. Мозоліна, В. С. Нерсесянца, А. С. Піголкіна, Ф. М. Фаткуліна. Однак справедливим тут вбачається зауваження, що у дослідженнях структурних елементів системи права центральне місце все ж таки займає саме з'ясування поняття галузі права, що як наслідок — несправедливо залишалось у тіні та відповідно мало вивченим залишився правовий інститут.

Численні наукові положення і висновки, розроблені радянськими вченими і донині зберігають свою наукову цінність і практичну значимість, і як наголосив В. П. Мозолін, в галузі доктрини системи права це передусім відноситься до понять правової норми і правового інституту [2].

Новий імпульс ці дослідження отримали після проголошення нашою державою незалежності у роботах українських вчених П. Д. Біленчука, В. Д. Гвоздецького, В. Д. Жеребкіна, В. О. Котюка, В. В. Копейчикова, Д. Лук'янець, Н. М. Онищенко, С. С. Сливки, О. І. Ющика та інших науковців, які зверталися до окремих питань окресленої теми.

Разом з тим, врахування результатів багаторічних досліджень, а саме, відсутність задовільного уявлення про правові інститути і визначає потребу уточнення характеристик формування правового інституту як системної категорії і як поняття категорії вищого ряду для «висічення» найточнішої моделі побудови прав, обов'язків, відповідальності та врахування її закономірностей в практиці удосконалення національного законодавства.

Враховуючи, що розвиток правової науки пов'язаний з удосконаленням, уточненням понять, що утворюють її зміст, від повноти і строгості яких значною мірою залежить не тільки розробка теоретичних проблем права, але і застосування закону, представляється, що логічний аналіз порядку і підстав формування правового інституту дозволить з'ясувати та уточнити його конкретний зміст, що допоможе чітко і строго спроектувати його у відповідних частинах, розділах, підрозділах окремих нормативних актів, що як наслідок сприятиме легшому і кращому їх виконанню.

У кожній країні діє безліч різноманітних за змістом і формою вираження юридичних норм, що служать загальним цілям і завданням. Юридичні норми являються первинним елементом системи права. Це значить, що саме з їхніх сполучень складається як система права в цілому, так і її правові інститути. Але не всяка безліч норм являє собою інститут права.

Інтегрування правових норм в правові інститути відбувається внаслідок свідомої типізації правознавцем юридичних норм в комплекси норм, являючи собою процес становлення, формування, розвитку й удосконалення правових інститутів. Так, С. С. Алексеев констатує, що саме особлива юридична конструкція того чи іншого комплексу норм і є тією головною (а безпосередньо в регулятивній і охоронній сферах — єдиною) підставою, що об'єктивно виділяє даний комплекс норм в особливий первинний структурний підрозділ — правовий інститут [3].

Об'єктивною передумовою формування правового інституту у своїй праці О. І. Ющик визнає наявність відповідного суспільного інституту, де «правовий інститут виступає як нормативно-юридичний спосіб визнання необхідності суспільного інституту». Вчений поділяє думку М. Орзіха, що інститут права опосередковує відповідний суспільний інститут через юридичну діяльність державного апарату, яка перетворює цей суспільний інститут в особливого суб'єкта права. І саме необхідність правового врегулювання усіх сторін функціонування певних суспільних інститутів об'єктивно зумовлює удосконалення окремих приписів чи розвиток їх сукупностей [4]. Отже інститути права виділяють за предметом правового регулювання. У зв'язку з тим, що даний критерій є основною підставою виділення й інших елементів системи права (підгалузей, галузей), доречним буде уточнення С. С. Алексеева, що правові інститути націлені на регламентування певної частини суспільних відносин даного виду чи роду: окремого їхнього різновиду, окремої сторони відносин ряду видів, їхніх елементів і т. д., які б об'єктивно вимагали відособленого регулювання комплексом нормативних приписів [5].

Але виникнення нового різновиду відносин не означає виникнення нових інститутів права. В. В. Лазарев уточнює ознаки відносин, наявність яких спричиняє оформлення інституту права: а) сталість відносин через повторюваність подій і дій людей; б) можливість державно-правового контролю над ними; в) об'єктивна потреба їх врегулювання [6].

Разом з тим, суспільні відносини, що складають предмет правових інститутів, надзвичайно різноманітні. Кожний предмет можна багаторазово дробити і тим самим створювати базу для численних нових правових інститутів. Спираючись на думки різних вчених, Ф. С. Фаткулін деталізує предмет правового регулювання і виділяє як принциповий критерій визнання певних правових спільностей інститутами права, та подальше відмежування інститутів один від одного — «міру якісної специфіки» тієї чи іншої групи регулюємих суспільних відносин, а саме їх рід. Причому родова спільність предмета правового регулювання при виділенні і розмежуванні інститутів права виражається у «спорідненості їх безпосередніх об'єктів і підстав виникнення» [7].

Крім того, одні й ті ж суспільні відносини можуть регулюватися різними інститутами і до того ж різними способами. Отже поряд з предметом правового регулювання застосовують метод правового регулювання. Метод правового регулювання являє собою сукупність засобів юридичного впливу на поведінку людей, напрацьованих в результаті тривалого людського спілкування.

Кожен інститут права характеризується відносно визначеним і стійким методом правового регулювання, який обумовлений характером регулюємих відносин. Однак між методами різних інститутів спостерігається певна схожість (наприклад, накладення штрафу в кримінальному та адміністративному порядку). Але це не означає, що вони являються однаковими. Співставляючи методи різних інститутів права А. І. Корольов пропонує враховувати і порівнювати всі їхні компоненти без виключення: а) порядок установлення прав і обов'язків учасників суспільних відносин; б) ступінь автономності суб'єктів при виникненні прав і обов'язків; в) способи, засоби захисту встановлених прав і забезпечення виконання юридичних обов'язків [8].

Якщо в ході соціального розвитку нові грані суспільних відносин проявляються об'єктивно і не залежать від волі людини, то вибір застосування метода напряму залежить від змісту відносин, розсуду законодавця, правозастосовчої практики, що склалася, рівня правової культури населення.

В силу того, що кожний правовий інститут наділений, характерним лише йому методом правового регулювання, практика застосування того чи іншого методу дозволяє визначити ефективність державного впливу на певну частину відносин. У разі виявлення неефективності або малоефективності такого регулювання, прискіпливий аналіз причин негативних наслідків вкаже на помилку правотворця у виборі моделі правового регулювання [9].

Українські законодавці, як і їхні російські колеги, працюють із нормативним масивом, який дістався їм у спадок з часів СРСР. Складність даної роботи очевидна. Більшість відносин, що сформувалася за радянської системи мають жорстко визначену імперативну (зобов'язуючу) модель правового регулювання.

Закономірно, що при демократичному режимі проявляється недоречність домінування такої моделі правового регулювання, що базується на суворому порядку в житті суспільства, у взаємовідносинах людей, в забезпеченні необхідної суспільної дисципліни, адже, як наголошує С. С. Алексєєв, люди за своєю природою «не дуже то схильні підпорядковуватися обов'язковим вимогам, коли хтось думає і вирішує за них».

У тій сфері де дієвість імперативних правових засобів виявляється нікчемною, зачасту законодавець помилково вважає це наслідком недостатності тиску і пропонує більш енергійно застосувати (а іноді і застосовує) більш жорсткі заходи державного впливу, не враховуючи, що запрограмованого бажаного результату можна досягти через впровадження диспозитивної (дозвільної) моделі правового регулювання.

Мова йде про те, що законодавець має виробляти і закріплювати в законі належні юридичні засоби, призначені для використання на певному етапі жит-

тя суспільства, відповідно тим функціям які покликаний виконувати той чи інший правовий інститут. За словами С. С. Алексєєва, прикладом невдалого застосування імперативних засобів є формування інвестиційної політики Росії [10]. Цей приклад відомий і Україні і є показовим щодо невдалого (чи невмілого) використання суворих юридичних обов'язків суб'єктів інвестиційних відносин, підкріплених достатньо жорсткою відповідальністю і невинуватого ігнорування їхньої ініціативної активності.

У свою чергу ряд вчених звертають увагу на існуванні певних проблем що виникають при застосуванні цих критеріїв, адже єдність предмета і метода характеризує не всі правові інститути і більш-менш діє до державного, адміністративного, цивільного і кримінального права, а от при визначенні інших ні, що вказує на їх непевність [11].

Отже, при уособленні правових інститутів виявляється явно недостатнім застосування лише застосовуваних двох критеріїв. За твердженням, висловленим Л. І. Спірідоновим «спроби конкретно побудувати систему права виявили необхідність ще одного критерію — тієї функції, яку здійснює дана галузь в праві як цілісності» [12].

Проблема використання розглянутих критеріїв розмежування галузей, інститутів права на сьогодні залишається відкритою для дискусії, на що вказують, як зауважує В. Д. Сорокін, властиві глибокі внутрішні суперечності системи права в цілому [13].

У цьому зв'язку, видається слушною, але водночас все таки дискусійною, пропозиція О. І. Ющика, вишукувати підстави виділення інститутів у властивостях норм, адже норми утворюють інститут, саме за наявності «спільної ознаки», ознаки, за якою дана група відрізняється серед інших. У пошуках «більш певних критеріїв», виходячи з доведень Л. Б. Тіунової, що такою «спільною властивістю... можна вважати фіксацію змісту правового регулювання», О. І. Ющик вважає, що «реальний зміст диспозиції юридичної норми, уся сукупність вихідних прав» і є тим єдиним юридичним критерієм. Внаслідок такого висновку, вчений робить досить сміливу заяву, що «існування значної кількості різних юридичних норм, об'єднаних в одну правову систему, є достатньою передумовою їх диференціації за єдиним критерієм — предметом юридичних норм — того, що властиве усім без винятку нормам», яка має викликати активність її прихильників і супротивників [14].

За аналізом Н. М. Онищенко, деякі вчені пропонують доповнити критерії поділу логічним і оцінювальним критеріями, що передбачає в своїй основі враховувати ступінь єдності норм та їх значимість. Побудована за такими критеріями структура права стане на думку прихильників теорії, «всеохоплюючою, ієрархічною і пірамідалною» [15].

Недостатнє врахування об'єктивних закономірностей формування правових інститутів (так само як і невинуватого виділення окремих комплексів правових норм при кодифікації та прийнятті окремих нормативних актів) призводить до втрати чітких меж між інститутами і тим самим спричиняє конкуренцію норм у процесі юридичної кваліфікації справ на практиці [16].

На утворення правових інститутів в певній мірі впливають різноманітні фактори. Є. М. Трубецької, на початку ХХ ст., дослідивши такі чинники як «історичний колективний досвід людства» і «ідею розуму, що лежить в основі всякої правосвідомості», обґрунтував висновок, що розвиток права (а відповідно і його основного елемента — правового інституту) «обумовлюється, з одного боку, вільною людською діяльністю, а з іншого, — сукупністю історичних умов, серед яких доводиться діяти особистості» [17].

У більш пізній період юридичної науки, видатний теоретик права С. С. Алексєєв у своїх працях пішов далі і визначив не лише інститутоутворюючі фактори, а й способи цього творення. Внаслідок чого він дійшов висновку, що при формуванні правових інститутів можливі два шляхи (слід зауважити, поки що він єдиний в юридичній науці розглянув дане питання).

Першим способом формування інституту, С. С. Алексєєв визнає безпосередню діяльність правотворчих органів, що прямо втілюють визначені теоретичні побудови, розроблені правовою наукою, тобто «конструкторську» діяльність пов'язану з формуванням правових інститутів, що врегульовуватимуть нові суспільні відносини або ж ті відносини, що притерпіли суттєву перебудову.

На сучасному етапі впровадження ринкових засад в економіку України, породження нових відносин знаходить своє адекватне відображення у роботі, що проводиться вітчизняними правотворцями у напрямку формування правових конструкцій які покликані повно, завершено врегульовувати численні різновиди суспільних відносин. Виходячи зі сказаного також стає зрозумілим, що структура і зміст правового інституту не є застиглим конгломератом правових норм, вона динамічна, знаходиться в розвитку під впливом нових економічних і соціальних відносин і зазнає відповідних змін.

Запропонований шлях формування правового інституту застосовується для «конструювання» («модельовання») інститутів, що направлені на врегулювання «нового кола суспільних відносин або ж відносин, пов'язаних з суттєвою перебудовою системи законодавства». Таким, наприклад, являється інститут державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності в межах галузі підприємницького права.

Другий шлях, виділений вченим, виражений у «безпосередньому впливі на розвиток законодавства юридичної (судової) практики». Схематично це має виглядати як розвиток певного об'єднання конкретизуючих правових приписів (за Алексєєвим — «правових асоціацій») через їх деталізацію та розширення до набрання виду і ознак правового інституту. Наприклад, в межах норм інституту часу відпочинку (галузі трудового права), внаслідок деталізації такого його виду як відпустка, сформувався і відокремився інститут відпусток.

Даний процес формування доходить свого повного завершення завдяки відособленню об'єднання правових приписів в самостійний підрозділ кодифікованого нормативного акта або окремих законодавчих актів [18]. Так, по суті, кінцевим етапом формування інституту відпусток стало прийняття ЗУ «Про відпустки».

Підводячи підсумки з даного дослідження, зазначимо: в останні роки у вітчизняній науці окреслилася проблема обрання нової моделі (структури) україн-

ського права, у зв'язку з чим надзвичайну важливість для юридичної науки і практики має ретельне вивчення характеристик правового інституту. Тут очевидно значимою і остаточно не вирішеною проблемою продовжує залишатися питання виявлення і встановлення безспірних чітко визначених критеріїв відособлення правових інститутів. Прискорення наукових пошуків дозволить на пряму використати одержані результати досліджень як у правотворчій так і у правозастосовчій діяльності. Крім того, від усвідомлення і врахування правознавцями закономірностей, передумов, особливостей того чи іншого шляху формування правового інституту залежить не тільки удосконалення змісту і форми права, але і повнота використання в ньому творчих можливостей.

Література

1. Алексеев С. С. Структура советского права. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 113.
2. Мозолин В. П. Система российского права: (Тез. докл. на Всерос. конф. 14 нояб. 2001 г. в Московской гос. юрид. академии) // Право и политика. — 2002. — № 2. — С. 5.
3. Алексеев С. С. Вказ. праця. — С. 63.
4. Ющик О. І. Галузі та інститути правової системи: (Міфи і реальність). — К.: Оріон, 2002. — С. 54–59.
5. Алексеев С. С. Вказ. праця. — С. 129.
6. Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юристъ, 2001. — С. 215.
7. Фаткуллин Ф. П. Проблемы теории государства и права. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. — С. 186–189.
8. Теория государства и права: Учебник / Под ред. А. И. Королева. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. — С. 398–399.
9. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 248–250.
10. Там само. — С. 387.
11. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Часть II. Теория права. — М.: Юристъ, 1996. — Т. I. — С. 157–158; Ющик О. І. Вказ. праця. — С. 12–13.
12. Спиридопов Л. И. Теория государства и права: Учебник. — М., 1995. — С. 175.
13. Сорокин В. Д. Правовое регулирование: Предмет, метод, процесс // Правоведение. — 2000. — № 4. — С. 34–35.
14. Ющик О. І. Вказ. праця. — С. 15, 26–29.
15. Онищенко П. М. Правовая система: Проблемы теории. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — С. 78–79.
16. Алексеев С. С. Структура советского права. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 113.
17. Трубецкой Е. П. Энциклопедия права. — С.Пб.: Лань, 1998. — С. 88–89.
18. Алексеев С. С. Структура советского права. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 129–131.